

УДК 111.852:27–585

Царенок Андрій Вікторович

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії та культурології

Чернігівського національного

педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

e-mail: kafedra-philosophy@yandex.ru

Tsarenok Andrey Victorovich

Candidate of Sciences (Philosophy),

Associate Professor at the Department of Philosophy and Culturology

of Chernihiv Shevchenko National Pedagogical University

e-mail: kafedra-philosophy@yandex.ru

ЛІТУРГІЙНИЙ СИНТЕЗ МИСТЕЦТВ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ РЕЛІГІЙНІЙ КУЛЬТУРІ

Метою статті є дослідження синтезу сакральних мистецтв як складової естетосфери православного богослужіння.

Методи. Використовуючи загальнонаукові методи узагальнення та систематизації, герменевтичний метод вивчення культурних традицій, а також метод психології художньої творчості, автор статті аналізує феномен взаємодії мистецтв літургійного призначення, важливим чинником розвитку яких виступає естетика аскетизму.

Основні висновки. Належному розумінню візантійської аскетико-естетичної доктрини сприяє вивчення релігійно-мистецтвознавчих рефлексій мислителів-подвижників, а також власне літургійних мистецтв та специфіки їх взаємодії під час богослужіння. З точки зору теологічної естетики, сакральна (церковна, літургійна) художня творчість являє собою особливий різновид синергії Бога та людини: вона здатна справити потужний благотворний вплив на внутрішній світ особистості. Сакрально-художні традиції стверджуються в богослужбовому синтезі мистецтв, що покликаний виконувати не лише естетичну, але й інформативно-дидактичну (проповідницьку), релігійно-катарсичну та містико-медіаторну функції.

LITURGICAL SYNTHESIS OF ARTS IN BYZANTINE RELIGIOUS CULTURE

The aim of the article is to explore the synthesis of sacral arts as constituent part of Orthodox church service aesthetosphere.

The methods. Using the scientific methods of generalization, systematization, hermeneutical analysis of cultural traditions and method of psychology of fine arts, the author studies phenomenon of interaction of different liturgical arts, development of which is influenced by aesthetics of the asceticism to a great degree.

The main conclusions. The adequate understanding of Byzantine ascetic and aesthetical doctrine is impossible without exploring of theological interpretation of artistic creation and of liturgical (sacral, church) arts as well as of synthesis of them. According to Christian aesthetics, sacral artistic creation represents peculiar variant of synergy of God and human being: it is able to promote person's inner world perfection. Liturgical synthesis of arts performs not only aesthetic function, but also didactic function, function of religious catharsis support and mystic and mediatory function.

Ключові слова: візантійська естетика аскетизму, теоестетика, естетосфера, синтез мистецтв, літургійні мистецтва.

Key words: Byzantine aesthetics of the asceticism, theological aesthetics, aesthetosphere, synthesis of arts, liturgical arts.

Постановка проблеми. Одним із вимірів візантійської естетики аскетизму виступає її релігійно-мистецтвознавчий вимір, у межах якого здійснюється теологічна інтерпретація художньої творчості й, передусім, осмислення мистецтв літургійного (богослужбового) призначення. Розгляд його особливостей закономірно постає важливим етапом дослідження аскетико-естетичного дискурсу, чого вимагає, зокрема, усталене розуміння естетики як філософії мистецтва (здатної, за певних культурно-історичних умов, навіть перетворюватися на «арт-критицизм»).

Водночас, увагу науковців привертає й наступна обставина. Естетика аскетизму справила значний вплив на розвиток естетосфери храмового дійства у Візантії. Відповідно, належному розумінню візантійської аскетико-естетичної доктрини сприяє й вивчення власне літургійних мистецтв та специфіки їх взаємодії під час богослужіння.

Аналіз досліджень. Літургійні традиції Візантії (як і всього християнського Сходу в цілому) виступають предметом численних теологічних, філософських, релігієзнавчих, естетичних, мистецтвознавчих, культурологічних та історичних студій різних епох. До осмислення православного богослужіння так чи так удаються архієпископ Миколай Кавасіла, В. Бичков, Е. Вележ, М. Велімірович, Г. Далмаїс, о. І. Мейєндорф, о. О. Мень, о. П. Флоренський (до речі, відомий як розробник спеціальної літургійної тематики, що отримала назву “філософія культу”), о. О. Шмеман та інші богослови й релігієзнавці.

Ствердженню відповідного вектора в історико-естетичних студіях значно сприяє, з одного боку, прикметний наголос дослідників (наприклад, В. Кускова

й В. Лазарева) на вмінні віруючих християнського Сходу створювати цілісні сакральні-художні ансамблі, в яких архітектура, живопис, скульптура, прикладне мистецтво, музика і богослужіння зливались у єдине ціле, а з іншого, – свідоме визнання храмового дійства, зокрема, масштабним синтезом різних мистецтв (о. П. Флоренський, В. Нікітін), здатним благотворно впливати на естетичні сили людської душі (Г. Шиманський).

На увагу дослідників візантійської (й, узагалі, середньовічної) естетики та літургійних мистецтв, тією чи іншою мірою, заслуговує й низка праць, на сторінках яких аналізується специфіка естетичного аспекту релігійних культур (наприклад, праць таких українських естетиків і культурологів, як П. Герчанівська, В. Головей, Д. Кобилкін, В. Личковах, О. Смоліна, І. Сторожева, В. Шелюто та Ю. Юхимик).

Втім, вивчення сакральні-художнього виміру православної Літургії продовжує залишатись актуальним завданням для філософсько-естетичного дискурсу. Зокрема, краще розуміння візантійської естетики аскетизму уможлиблюється за умови більш чіткого й систематизованого розгляду церковних мистецтв, їхнього призначення, а також їх взаємодії під час богослужіння.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження специфіки синтезу мистецтв, який здійснюється в контексті літургійного дійства.

Виклад основного матеріалу. Потреба в осмисленні з позицій християнського світогляду всіх різновидів активності людини сприяла зверненню уваги Отців Церкви на феномен художньої творчості, її присутності як у мирському житті, так і в царині, щільно пов'язаній із духовними пошуками особистості – передусім, літургійного священнодійства. Із розумінням смислу життя як Богопошуку та Богоспілкування (адже, «хто поза Богом, тому неможливо бути у блаженному житті», – наголошує св. Василій Великий (†379)) пов'язане усвідомлення необхідності присвятити досягненню цієї високій меті людську активність як таку, разом із художнім її виміром включно. Цілком

зрозуміло, що в аскетико-естетичному вченні оцінка мистецьких пошуків здійснюється з урахуванням окреслених пріоритетів: художня цінність визнається справжньою цінністю лише тоді, коли вона не є чинником гріховного викривлення духовного життя людини. Такий релігійно-моральний (і навіть моралізаторський) характер осмислення мистецтв виступає прикметною й безумовною ознакою теолого-естетичних споглядань візантійських мислителів.

Художня творчість являє собою яскравий різновид естетичного осягнення людиною дійсності, засіб самореалізації і чинник розвитку культури. Як зауважує сучасний український філософ В. Малахов, мистецтво – це рефлексія культури, *«культура культури»* [6, с. 134], що спирається на глибинне осмислення феномену *«відтворення в художньому образі повноти людського досвіду»* [6, с. 131].

Розвиток візантійської релігійної культури (із притаманною їй домінацією аскетичного начала) супроводжувався активним розвитком як сакрально-художньої активності, так і теоестетичних інтерпретацій останньої. При цьому поза увагою Отців Церкви не залишалися й питання художньої творчості взагалі.

Представники естетики аскетизму активно розвивають у власних роздумах *міметичну (імітаційну, відтворницьку) концепцію мистецтва*. Прикметно, що вони визнають, утім, і не абсолютизують майстерність митців: людина, будучи здатною вразити своїми художніми звершеннями, все ж поступається вміннями нижчим за себе істотам – власникам багатьох неперевершених здібностей, подарованих Найвищим Творцем. Невипадково св. Григорій Богослов (†389) закликає дивуватися природній кмітливості птахів, що будують гнізда, бджіл, що створюють стільники, та павуків, що роблять павутиння. *«Чи створювали щось подібне Фідії, Зевксіси, Полігноти, Парразії, Аглаофони, що вміють відмінно живописати та ліпити красу? Чи порівняється Кносський хор танцюючих, який так прекрасно вироблений Дедалом у дар нареченій, або критський труднопрохідний ... лабіринт, що через хитрощі мистецтва, неодноразово*

повертається на попередній слід?» («Слово 28. Про богослов'я друге») [1, с. 59], – риторично запитує Великий каппадокієць.

Окрім того, поміркованість і стриманість аскетико-естетичного ставлення до мирських мистецтв пояснюється і яскраво вираженим етичним характером теолого-мистецтвознавчих теорій. Зображуване в художній інтерпретації митця-«відтворника» може являти собою значну небезпеку для душевного миру людини. До цієї перестороги вдається, зокрема, св. Григорій Ніський († після 394): відповідні ідеї ієрарх висловлює у своїй критиці розкошів, зокрема, спокусливих принад оздоблення розкішних палаців. Предметом осуду з боку богослова-моралізатора стають неприпустимі наслідування та подальша презентація зазвичай прихованого з етичних міркувань. У палацах, – указує Григорій, – ми знаходимо «мармурові статуї та живописні картини, глядачі яких скоюють блуд очима, бо мистецтво, наслідуючи те, що не буває видимим, оголює це на картинах...». Однак імпульсом до пристрасних рухів души може виступати не тільки відтворницький реалізм. Таким постає також прагнення митця до художнього ефекту своєрідного «згущення» рис чуттєво-привабливого – до наслідування, спрямованого на посилення враження: «та й що дозволено бачити, зображено на них [картинах – А. Ц.] у вражаючій красі» («Точне тлумачення Екклесіаста Соломонова») [2, с. 248], – застерігає мислитель.

З точки зору естетики аскетизму, мистецтво покликане відповідати релігійно-етичним ідеалам, сприяти їхньому ствердженню в суспільстві: художня творчість людини-християнина має докорінно відрізнитися від звершень «ветхої людини»: духовне оновлення особистості, що уможлиблюється завдяки Творцю, неодмінно позначається й на її творчих досягненнях. На допомогу віруючому митцю або майстру в іншій царині приходять на допомогу Сам Найвищий Митець, Майстер, виступаючи Джерелом натхнення, ідей, критеріїв та сил. Внаслідок настільки прикметної синергії християнська культура в цілому (в тому числі, й, безперечно, культура художня) з очевидністю постає вищою за нехристиянські культурні традиції. Мабуть, саме це мав на увазі

Константинопольський патріарх святитель Фотій (†891), проповідуючи, що «наші шляхетні музи... настільки ж вищі за муз еллінських, наскільки шляхетний дух перевершує життя рабське, а істина – неправду» [4, с. 249].

Особливою сферою художньо-творчої синергії Бога й людини (Творця і спів-творця) закономірно визнається сфера *сакральної (церковної) художньої творчості*, що, безперечно, являє собою один з основних предметів візантійського теолого-мистецтвознавчого дискурсу.

На противагу мирським мистецьким пошукам, часто позначеним тяжінням до принадної профанності чи відвертою спокусливістю, світ церковних мистецтв, синтетично сконцентрований, передусім, у храмовому просторі, покликаний сприяти духовному зростанню особистості, її піднесенню до Бога. Як і всесвітня краса та злагодженість, сакральна художність анагогічна, і навіть гіпер-анагогічна: вона безпосередньо нагадує присутнім на богослужінні про головну мету їхнього життя та спонукає до Богоспівкування. Благодатна естетосфера Літургії допомагає піднесенню внутрішнього світу людини, спілкуванню з Горішнім, із Найвищою Красою, – наголошується в аскетико-естетичному вченні.

Художня виразність храмового простору та Літургії є виразністю *присвяченою*. В християнській естетиці вона розглядається як особливий дар (жертва, принесення) Богу від Церкви. Але, водночас, художньо-творчі звершення літургійного призначення визнаються й благодатним даром людству від Бога: Творець допомагає віруючим митцям створити сакрально-дидактичну художність, покликану слугувати духовному вдосконаленню кожної особистості. Як наголошує дослідник православної теоестетичної традиції о. О. Остапов, «краса храму, богослужіння – це краса церковна, особлива, така, що говорить про спасительне і благодатне, краса, що преображає» [8, с. 4].

Літургійне прекрасне стверджується у художності, передбаченій для естетичного сприйняття за посередництва *всіх* чуттів людини. Зір, слух, нюх, дотик і смак у синергії із розумом особистості допомагають їй відчутти

богослужбову красу, належним чином насолодитися нею й скористатися отриманими враженнями для духовного сходження. Прикметно, що й сама Літургія, згідно зі справедливою констатацією видатного патролога о. І. Мейєндорфа, – це «священне дійство, яке залучає всю людину, має охоплювати та преображати всі форми відчужень [рос. – чувствований], не обмежуючись інтелектом» [7, с. 179].

Хрестоматійним предметом для філософсько-естетичного пошуку постає взаємодія різновидів мистецтва один із одним. «Граничні бар'єри, що розділяють мистецтва, зовсім не герметичні, взаємні переходи відбуваються постійно. Один вид мистецтва знаходить своє продовження й завершення в іншому» [10, с. 12], – зауважує українська дослідниця С. Холодинська. Таким чином, художньо-творчі звершення потенційно здатні до взаємопроникнення та взаємопосилення: їх взаємодія може інтерпретуватися як справжній *синтез* (своєрідна синергія), що стверджується у відповідній культурній площині.

З позицій християнського естетичного дискурсу, саме сакрально-художній аспект богослужіння являє собою найпоказовіший приклад такої художньо-творчої взаємодії: Літургія сприймається релігійною свідомістю як найдосконаліша художня Синергія. Так, на думку о. Павла Флоренського, храмова дія організується за допомогою системи низки мистецтв («церковного мистецтва»), що осмислюється філософом як «найвищий синтез різнорідних художніх діяльностей» [9, с. 508]. У своєму категоричному висновку – «у храмі, кажучи принципово, все сплітається з усім...» [9, с. 517] – мислитель, по суті, постулює й цілісність естетосфери Літургії.

Прагнучи узагальнити й ствердити принципи осмислення богослужіння з позицій теоестетики (зокрема, й теоестетики візантійської), о. П. Флоренський наголошує на органічності зв'язку між усіма сакрально-художніми складовими літургійного простору. Наприклад, удаючись до осмислення феномену ікони, релігійний філософ указує на неможливість відриву творів іконопису «від цілісного організму храмового дійства як синтезу мистецтв, як того художнього

середовища, в якому, і тільки в якому, ікона має свій справжній художній смисл і може споглядатись у своїй справжній художності» [9, с. 515].

Православна релігійно-культурна традиція Візантії приділяє проблемі належного художнього «супроводу» власне літургійного священнодійства дуже значну увагу. Краса, що стверджується під час храмового дійства внаслідок синтезу різних церковних мистецтв, не залишає до себе байдужими мислителів християнського Сходу, які бачать у ній, зокрема, допоміжний засіб проповіді істин віри та чеснот. Представники естетики аскетизму добре усвідомлюють, що саме зовнішня привабливість молитовних зібрань досить часто виступає чинником їх відвідування духовно недосвідченими особами. Цим можуть активно послуговуватися єретики: так, у перші століття історії Церкви, «... ніщо так не зваблювало християн у єресь (особливо у гностицизм), як богослужіння гностиків, сповнене гармонійних і гарних пісень» [5, с. 73]. Ортодокс закономірно прагне протиставити зовнішній благовидості зібрань єретиків сакральну красу православного богослужіння.

Ця цілком доречна місіонерсько-естетична стратегія виявлялася вдалою й у справі навернення до християнства язичників. Загальновідомим прикладом її дієвості є щире сприйняття літургійного прекрасного послами великого князя Київської Русі Володимира, які свого часу відвідують богослужіння у візантійському храмі.

Розвиток синергійного художнього простору позначений перевагою (принаймні, доволі відчутною перевагою) певної його складової. За слушним зауваженням С. Холодинської, «синтез мистецтв здійснюється під егідою одного виду мистецтва і спирається на властиву йому образність» [10, с. 71]. На нашу думку, в контексті взаємодії мистецтв літургійного призначення роль такої домінанти виконує *мистецтво слова* (при чому, як у вузькому, так і в широкому сенсі цього словосполучення). Православному літургійному дійству притаманний своєрідний *логоцентризм*: тексти молитов, читань, співів, проповіді та сповіді в своїй сукупності складають грандіозний контекст –

вербально-комунікативний простір – кожної відправи, що, безперечно, плідно взаємодіє із простором невербально-комунікативним (сферою візуальної образності, ароматів, смаків, вражень дотику) Як зазначає російський естетик Є. Яковлев, важливе значення слова в усіх елементах християнського богослужіння підкреслюється у власне теологічних студіях: богослови «говорять про те, що слово має бути визначальним і в молитві, і в церковній відправі, і в обрядах, і в церковному співі» [12, с. 35]. Небезпідставність цього спостереження є зрозумілою: синтез церковних мистецтв постає, зокрема, доступним естетичному сприйняттю медіатором сакральних смислів – ідей релігійного світогляду, – фундаментальним засобом передачі яких є, здебільшого, саме слово в його аудичній «очевидності». Окрім того, саме «вербальність» («словесність») домінує у спільній молитві, яка звершується віруючими під час богослужіння.

З цієї точки зору, стає очевидною і та обставина, що призначення богослужбового синтезу мистецтв не зводиться до виконання ним виключно *естетичної функції* (втім, звісно, постулюючи це, теоестетика не заперечує значення витворів церковного мистецтва як чинників, зокрема, естетичної насолоди).

Однією з першочергових функцій художньо-комунікативної площини літургійного дійства постає *інформативно-дидактична (проповідницька) функція*. Водночас, її виконання богослужбовою синергією мистецтв супроводжується й виконанням *функції катарсичної*. Сприйняття особистістю сакральної художності суттєво сприяє досягненню релігійно-естетичного катарсису: у літургійному дійстві «... усе підкорене єдиній меті, верховному ефекту катарсиса.., і тому *все*, співвідлегле тут одне одному, не існує або, принаймні, невірно існує взяте в окремість» [9, с. 517], – зазначає о. П. Флоренський, у черговий раз вказуючи на тотальну синтетичну основу храмового художнього простору.

Споглядання та щире сприйняття людиною літургійного прекрасного мають на меті духовно-оптимізуючий вплив на її внутрішній світ, сприяння

гармонізації стану її свідомості, що протистоїть як домінанті почуттів розпачу і знедолення, так і несамовитій екзальтації та екстатичності – психоемоційним крайнощам, які викликають закономірний осуд з боку естетики аскетизму. Розрядка психологічної напруги реципієнта й створення внутрішньої рівноваги людської психіки, які на думку польського дослідника Б. Дземідока, постають метою катарсисного ефекту різних мистецтв [див. : 13], вочевидь, є одним із пріоритетів катарсису релігійно-естетичного з його спрямованістю на ствердження стану метаноїї (покаяння). Невипадково, за мету існування кожного компоненту літургійного дійства визнається «духовне впорядкування внутрішнього хаосу людської душі..., приведення її у стан благоговійного спокою та душевної рівноваги, виявлення істинної духовної вартості її думок і переживань» [11, с. 254].

Безперечно, найголовнішою функцією літургійної художності теоестетика визнає *містико-медіаторну функцію*: сакральні мистецтва стають свого роду *посередниками* у спілкуванні між Богом та людиною, і через освячені Творцем художні твори учасник храмового дійства отримує ті або інші благодатні дари (наприклад, зцілення від хвороб після молитви у чудотворної ікони).

Усвідомлення аскетико-естетичною традицією важливості призначення церковних мистецтв закономірно веде до висування нею низки вимог до художньої творчості, що слугує розвитку літургійної культури. По-перше, мова йде про вимоги до особистості митця. Теологічна естетика, в чергове виявляючи свій нерозривний зв'язок із теологічною етикою, закликає авторів сакральних художніх творів до посиленого духовного подвигу. До благочестя (а отже, й до подвижництва), безперечно, закликаються й виконавці творів, призначених для богослужіння, – церковні співці та читці.

По-друге, теоестетика активно звертає увагу й на власне художню творчість, як на, зокрема, «формотворення». Саме в релігійно-естетичній традиції ми зустрічаємось із найглибшим усвідомлення таких хрестоматійних істин естетичного дискурсу як «форма визначається змістом» та «що»

визначальним чином впливає на «як» [3, с. 167]. Ортодокс вимагає від митця гранично можливої богословської точності. Спроби ж художнього вираження сакральних смислів без дотримання догматико-літургійних орієнтирів визнаються аргіогі невдалими і навіть небезпечними для світоглядних позицій та молитовного стану віруючого. З цієї точки зору, розвиток візантійського (а згодом і вітчизняного) церковного мистецтва неможливо уявити поза *канонам* – системою норм та вимог відносно художньої творчості богослужбового призначення.

Критикуючи неприпустиме порушення канонів у сфері церковного мистецтва, православна естетична традиція (з її яскраво вираженим аскетичним характером) взагалі осуджує явище нецерковності в релігійній культурі, закликаючи душпастирів «засвоїти, що, як неприпустима нецерковність у храмовому начинні, живописі, іконах, так неприпустима вона й у богослужінні, проповіді, вигляді та поведінці самого священнослужителя» [8, с. 5].

Варто відзначити й ту обставину, що характерний для релігійної культури Візантії активний розвиток традицій літургійного синтезу мистецтв та використання художньо-виразних засобів узагалі є одним зі свідчень відсутності в естетиці аскетизму радикальної неґації по відношенню до світу чуттєвого. Визнання Отцями Церкви доцільності існування мистецтв сакрального призначення й можливості послуговуватися художньою виразністю в пошуках Горішнього, водночас, виступає й проповіддю значимості буття, доступного чуттєвому сприйняттю.

Ортодоксальна аскетико-естетична традиція й у цьому відношенні уникає крайнощів. З одного боку, постаючи головним чинником розвитку сакрально-художньої творчості, вона закономірно стверджує аналогічність у церковно-мистецькій царині. Художність, що приходить на допомогу подвижнику в його духовних пошуках, має бути особливою, належною, спіритуально зорієнтованою, відрізняючись від художності профанного середовища своєю здатністю по-справжньому підносити внутрішній світ особистості.

І водночас, оспівуючи духовне життя та стверджуючи прагнення до Найвищої Духовності, естетика аскетизму, що розвивається у Візантії, не зневажає й матеріальну дійсність як таку. Літургійний синтез мистецтв стає вираженням широкого переконання щодо цінності чуттєвого. Аскетико-естетичне вчення наголошує, що належне використання предметів матеріального світу, в тому числі, й предметів, створених у художньо-творчий спосіб, сприяє духовному вдосконаленню людини.

Висновки. Значна увага в межах аскетико-естетичної доктрини приділяється проблемам художньої творчості. Розвиваючи у власних роздумах міметичну (відтворницьку) концепцію мистецтва, Отці Церкви інтерпретують художні звершення як наслідування (відтворення) певних предметів дійсності. Водночас, теолого-мистецтвознавча складова естетики аскетизму, так само, як і інші її складові, є органічно пов'язаною із християнським етичним ученням: художня цінність визнається богословами справжньою цінністю лише тоді, коли вона не являє собою загрозу для людської моральності. Відповідно, в аскетичній культурі схвалюються мистецькі досягнення духовно оновленої особистості, оскільки вони сприяють удосконаленню в чесноті інших людей. Окрім того, з позицій теоестетики, художньо-творчий процес, як і будь-які благочестиві дії взагалі, постає синергією Творця та творіння, особливим різновидом якої визнається сакральна (церковна) художня творчість. Традиції створення сфери сакрально-художньої виразності, що їх збереженню сприяє, зокрема, аскетико-естетичний канон (система досить суворих норм та вимог відносно художньої творчості богослужбового призначення), закономірно стверджуються в літургійному синтезі мистецтв, який виконує не лише суто естетичну, але й інформативно-дидактичну (проповідницьку), релігійно-катарсичну та містико-медіаторну функції.

Список використаних джерел

1. Григорий Богослов, св. Избранные творения / Святитель Григорий Богослов. – Изд. 2-ое. – М. : Издательство Сретенского монастыря, 2010. – 400 с. – (серия “Духовная сокровищница”).
2. Григорий Нисский, св. Творения : в 8 т. / Святитель Григорий Нисский. – М. : Типография Т. Готье, 1861 – .– Т. 2. – 1861. – 479 с.
3. Гулыга А. В. Принципы эстетики / А. В. Гулыга. – М. : Политиздат, 1987. – 286 с. – (Над чем работают, о чем спорят философы).
4. Жития святых, чтимых Православной Церковью (январь и февраль) / Сост. святитель Филарет, архиепископ Черниговский. – Издание Сретенского монастыря, 2000. – 489 с.
5. Иоанн (Маслов), архим. Практическое руководство для священно-церковнослужителей при совершении богослужений в двенадцатые праздники, дни Постной и Цветной Триоди / Иоанн (Маслов), архимандрит. – М. : Общество любителей православной литературы. Издательство имени свт. Льва, папы Римского, 2012. – 311 с.
6. Малахов В. А. Уязвимость любви / В. А. Малахов. – Киев : Дух і Літера, 2005. – 560 с.
7. Мейендорф И., прот. Византийское богословие. Исторические тенденции и доктринальные темы / протоиерей Иоанн Мейендорф ; [пер. с англ. В. Марутика]. – Мн. : Лучи Софии, 2001. – 336 с.
8. Остапов А., протоиерей. Пастырская эстетика / протоиерей А. Остапов. – Чернигов : Издание Черниговской епархии, 2000. – 44 с.
9. Флоренский П. А. Христианство и культура / священник Павел Флоренский. – М. : АСТ, 2001. – 672 с.
10. Холодинська С. М. Проблема синтезу в контексті видової специфіки мистецтв (на матеріалі міжвидової інтерпретації “Лісової пісні” Лесі Українки): Дис. ... к. філос. наук : 09.00.08 / Холодинська С. М. – Київ, 2008. – 196 с.

11. Юхимик Ю. В. Естетико-мистецтвознавчий аналіз міметичного способу художнього творення: історична динаміка класичного мистецтва : Дис. ... д. філос. наук : 09.00.08 "Естетика" / Юхимик Ю. В. – Київ, 2011. – 391 с.
12. Яковлев Є. Г. Мистецтво і світові релігії : Навч. посіб. / Є. Г. Яковлев. – Київ : Вища школа, 1989. – 223 с.
13. Dziemidok B. Katharsis jako kategoria estetyczna / B. Dziemidok // Studia esteticzne. – 1972. – Т. VII–IX.

References

1. Grigoriy Bogoslov, sv. Izbrannyje tvorenija / Sviatit'el' Grigoriy Bogoslov. – Izd. 2-oje. – Moskva : Izdat'el'stvo Sret'enskogo monastyria, 2010. – 400 s. – (serija "Duhovnaja sokrovischnitsa")
2. Grigoriy Nisskiy, sv. Tvorenija: v 8 t. / Sviatit'el' Grigoriy Nisskiy. – Moskva : Tipografija T. Got'e, 1861. – ... – Т. 2. – 1861. – 479 s.
3. Gulyga A. V. Printsipy estetiki / A. V. Gulyga. – Moskva : Politizdat, 1987. – 286 s. – (Nad chem rabotajut, o chiom sporiat filosofy).
4. Zhitija sviatyh, chtimyh Pravoslavnoj Tserkovju (janvar' i fevral') / sost. Sviatit'el' Filaret, arhiepiskop Chernigovskiy. – Izdanije Sret'enskogo monastyria, 2000. – 489 s.
5. Ioann (Maslov), arhimandrit. Prakticheskoe rukovodstvo dlja sviaschenno-tserkovnoslužhit'elej pri sovershenii bogoslužhenij v dvynadesiatyje prazdniki, dni Postnoj i Tsvetnoj Triodi / Ioann (Maslov), arhimandrit. – Moskva : Obschestvo liubit'elej pravoslavnoj literatury. Izdatel'stvo imeni sviat. L'va, papy Rimskogo, 2012. – 311 s.
6. Malahov V. A. Ujiazvimost' liubvi / V. A. Malahov. – Kijiv : Duh i Litera, 2005. – 560 s.

7. Mejendorf I., prot. Vizantijskoje bogoslovije. Istoricheskije tendentsii i doktrinal'nyje t'emy / protoierej Ioann Mejendorf ; [per. s angl. V. Marutika]. – Minsk : Luchi Sofii, 2001. – 336 s.
8. Ostapov A., protoierej. Pastyrskaja estetika / protoierej A. Ostapov. – Chernigov : Izdanije Chernigovskoj eparhii, 2000. – 44 s.
9. Florenskiy P. A. Hristianstvo i kul'tura / sviaschennik Pavel Florenskiy. – Moskva: AST, 2001. – 672 s.
10. Holodyns'ka S. M. Problema syntezu v konteksti vydovoji spetsyfiky mystetstv (na materiali mizhvydovoji interpretatsiji "Lisovoji pisni" Lesi Ukrajinke) : Dys. ... k. filos. nauk : 09.00.08 "Estetyka" / Holodyns'ka S. M. – Kyjiv, 2008. – 196 s.
11. Juhymyk Y. V. Estetyko-mystetstvoznavchij analiz mimetychnogo sposoby hudozhn'ogo tvorennia: istorychna dynamika klasychnoho mystetstva : Dys. ... d. filos. nauk : 09.00.08 "Estetyka" / Juhymyk Y. V. – Kyjiv, 2011. – 391 s.
12. Jakovl'ev J. G. Mystetstvo i svitovi religiji : Navch. posib. / J. G. Jakovl'ev. – Kyjiv : Vyscha shkola, 1989. – 223 s.
13. Dziemidok B. Katharsis jako kategoria estetyczna / B. Dziemidok // Studia esteticzne. – 1972. – T. VII–IX.